

Simonné Pesthy Monika:

Vértanúk és keresztény identitás a 4. századi görög enklómionokban

(FONTES ORIENTALES – KELETI FORRÁSOK; BUDAPEST, CORVINA, 2021¹)

Simonné Pesthy Monika *Vértanúk és keresztény identitás a 4. századi görög enklómionokban* című, a Corvina Kiadónál a *Fontes orientales – Keleti források* sorozatban tavaly megjelent könyve a magyarországi patrisztikai és hagiográfiai kutatások jelentős és hiánypótló munkája. A kötet nem előzmények nélküli, több vonatkozásban is úgy tekinthetünk rá, mint a szerző 2017-ben megjelent munkájának a folytatására.² De míg az első, angolul megjelent munka alapkérdése az volt, hogyan viszonyul egymáshoz mártírológia és emberáldozat az ókori zsidó, görög és keresztény történeti, irodalmi, vallási forrásokból levonható következtetések alapján, addig a szerző jelen esetben a kora keresztény mártíromság kérdéseit állítja középpontba. Közelebbről azt vizsgálja, hogy a korai kereszténység mártírológiai hagyománya miért és hogyan kerül át a konstantini fordulat utáni gyülekezetek emlékezetpolitikájába, liturgikus gyakorlatába. A két kötet természetesen két önálló munka, melyek egymástól függetlenül is felmutatják témájuk fontos eredményeit, mindkét esetben széles körű nemzetközi szakirodalomra és Pesthy Monika saját kutatásaira alapozva, és mindkettőben megtaláljuk azokat a kérdéseket, felvetéseket, amelyek az utóbbi években a szerzőt mint kutatót és mint embert egyaránt foglalkoztatták.

A *Vértanúk és keresztény identitás* személyes hangú bevezető gondolatai a kereszténység egyik mindmáig érvényes alapkérdését fogalmazzák meg: hogyan lett a teremtés szép és jó világából (Ter 1) siralomvölgy, amelynek képzetéhez a keresztények mindmáig ragaszkodnak, miközben maguk is élvezik a világi javakat (7–9.). A könyv arra keresi a választ görög egyházatyák homíliáin keresztül, hogy a vértanúk, pontosabban a vértanú-narratívák és -kultusz milyen szerepet játszottak a negatív világgépnek, a földi életet le-, a halál utánit pedig felértékelő antivilág-ideológiának a fenntartásában (135–136.). Miért és hogyan maradhattak továbbra is részesei annak az új világnak (12.), amelyben a kereszténység előbb elismert, majd államvallás lett;

¹ A recenzió megírását a NKFIH OTKA K 138280 pályázat támogatta.

² Pesthy-Simon, Monika: Isaac, Iphigeneia, Ignatius: Martyrdom and Human Sacrifice. Budapest – New York: Central European University Press, 2017. Recenziómat a kötetről lásd Vallástudományi Szemle 13 (2017/4), 161–169.

miért volt továbbra is szükség arra, hogy a IV. század nagy egyházfői az „üldözött” egyház tudatát fenntartsák, a mártírokhöz kapcsolódó hagyományt felélesszék és megerősítsék, a hozzájuk kapcsolódó szertartásokat (át)formálják, megszilárdítsák, vagy olykor maguk teremtsék meg.

Pesthy Monika már a 2017-ben megjelent könyve hatodik és hetedik fejezetében (*The Models of the Martyr; The Meaning of the Martyr's Sacrifice*, 157–169, 171–205.) megelőlegezi jelenlegi munkája konklúzióját is: a keresztény mártírológia alakulástörténetében a hagyományozásnak, ezen belül is a szöveges források alakító, formáló szerepének nagy jelentősége van: a mártírrá váláshoz nem volt elég meghalni Krisztusért, a történetet az emlékezetnek fent kellett tartania (157.). Mindkét munkájában elkötelezi tehát magát – úgy vélem, helyesen – a mártírológiai kutatások azon iránya mellett, amelyet tágabban a kollektív és kulturális emlékezet kutatásának kontextusába lehet helyezni, és amely különös figyelmet szentel a hagyomány emlékezet általi megkonstruálásának, a múlt újraalkotásának. Ennek lényege, hogy a mártírt nem csupán önfeláldozó halála, hanem emlékezetének fenntartása teszi mártírrá; nemcsak a vértanúkhöz kapcsolódó „történeti tényeknek”, hanem az emlékezetnek is nagy szerep jut: a mártír nem lesz, hanem megteremtik (157.). A „ki számít mártírnak és ki nem” kérdése Pesthy szerint a mártírológia egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb kérdése (216.), miközben „kilátástalan vállalkozás definíciót keresni a vértanúságra vagy a vértanúra”, mert „vértanú az, akit kisebb-nagyobb csoportok annak tartanak” (uo.).

Pesthy Monika korábbi munkáiból már megszoktuk azt, hogy az általa felvetett kérdéseket mindig a rendelkezésre álló szövegforrások szoros olvasásával válaszolja meg. Nincs ez másképp ebben az esetben sem: négy, a IV. század utolsó harmadában és a IV–V. század fordulóján élő és tevékenykedő keleti püspök néhány görög nyelvű, mártírokat dicsőítő homíliáját, vértanú-enkómionját vizsgálja meg. Kaiszareiai Nagy Szent Basileios (Vazul), Nüsszai Szent Gergely, Aranyszájú Szent János (Chrysostomos) és a szinte teljesen feledésbe merült Amaseiai Astérios vizsgált beszédeinek nagyobb része eddig magyar fordításban még nem állt rendelkezésünkre, ezért ezeket le is fordítja és közli, ami külön nagy nyeresége a kötetnek, annál is inkább, mert Pesthy köztudottan kitűnő fordító, élvezetes és gördülékeny magyar nyelven adja vissza azokat a retorikai bravúrokat, amelyeket a beszédekben a keresztény szerzők megvalósítanak. Vazul négy, Gergely öt (hat), Aranyszájú négy és Asztérios három homíliája³ alapján igyekszik megválaszolni a kérdést, hogy milyen szerepet kaphatnak a múlt vértanúi a fentebb már említett konstantini fordulat után (136.). Hogyan

³ Nagy Szent Basileios: Julitta vértanúról (5. hom.), Gordios vértanúról (18. hom.), A negyven szent vértanúról (19. hom.), Szent Mamas vértanúról (23. hom.); Nüsszai Szent Gergely: A negyven vértanúról (II, Ia, Ib), Theodórosról, a nagy vértanúról, Istvánról, a szent első vértanúról (I, II); Aranyszájú Szent János: Babylasról, a szent vértanúról, Antiochiai Szent Pelagia vértanúról,

ábrázolják a beszédek mártírnarratívái a hősüket, vagy másképpen megfogalmazva: hogyan működik a kor keresztény vallási propagandája?

A négy püspök homíliáinak szövege és értelmezése a könyv logikusan kialakított struktúrájában jelenik meg. Az 1. fejezet („Előzmények: mítoszok, toposzok, retorika”, 15–75.) a vértanú-enkómionok mártirológiai és retorikai előzményeiről, kiemelten a mártirológiai mítoszokról és -toposzokról ad olyan összefoglalást, amelynek alaptézisei a homíliák értelmezésének szempontjaiként is megjelennek majd. Ilyenek mindenképp a mártírfogalom megalkothatóságának már említett problémái, az, hogy kiket tartott mártírnak a legtöbbször felülről, az egyházi-közösségi vezetés által irányított hagyomány, emlékezet. A vértanúk alakjának, emlékezetének formálásában nagy szerepet játszó mártírmítoszok és -toposzok elkülönítése olykor nem könnyű, és időnként magukban a vizsgált példákban is egymásba csúsznak. A vértanúmítoszok alatt a szerző azokat a főbb elgondolásokat érti, amelyekre a vértanúság „teológiája” épült (21.), azokat, amelyek már a IV. század előtt kialakultak, és így szilárd alapot képezhettek a Konstantin utáni mártirológia számára is (68.): üldözött igaz, üldözött egyház; önkéntes vértanúság, a vértanúk egyháza, a vértanúság mint áldozat és mint kozmikus harc, túlvilági jutalom, a vértanú mint közbenjáró. Ezekről a nagyszámú (a kutatások szerint több mint ötven) mártirológiai toposzt alapvetően az különíti el, hogy ezek a IV. század második felére az események elbeszélésének rögzült, kötelező tartozékai lesznek (69–70.).

A 2–5. fejezetben (76–308.), amely a könyv gerincét adja, az említett négy keleti püspök mártírenkómionjainak magyar fordítását találjuk, majd bemutatásukat az 1. fejezetben már bevezetett szempontok alapján (a homíliák keletkezésének legfontosabb adatai, retorikája, mártirológiai toposzai és mítoszai, üzenete), melyeket minden egyes homília után rövid összegzés követ. Pesthy Monika gondolatmenetének világosságát ez az egész könyvre jellemző, átgondolt módszertani megfontolás is biztosítja, viszont az egyes enkómionok ismétlődő szempontok alapján történő bemutatása óhatatlanul is eredményez ismétlődéseket. Ez a módszertani döntés azonban nem válik zavaróvá, sőt legalább két lehetőséget felkínál olvasója számára. Egyrészt lehetővé teszi, hogy a vizsgált szövegekkel akár a magunk választotta tetszőleges sorrendben is megismerkedhessünk, és akár már egyetlen enkómion alapján is képet alkothassunk a keresztény identitás alakításában játszott szerepükről, de legalábbis az adott püspök vértanúkról vallott felfogásáról. Másrészt az ismétlődések következtében még határozottabban kirajzolódnak azok a tendenciák, amelyekből láthatóvá válik, hogy a négy vizsgált szerző mártírhomíliái hogyan alakítják, formálják saját érdekeiknek megfelelően a sokszor igen kevés történeti tény tartalmazó „sztorikat”, és ezáltal nemcsak interpretálják, hanem sok esetben meg is teremtik a múltat.

A szent nagy vértanúról, Drosisról, Az összes szentről; Amaseiai Astérios; Phókasról, a szent vértanúról, A szent vértanúkról, Szent Istvánról, az első vértanúról.

Melyek ezek a tendenciák, amelyek Pesthy értelmezései nyomán kirajzolódnak az olvasó előtt, és a kutatónak vizsgálatuk milyen nehézségeivel kell számolnia? Mindenekelőtt a „ki a mártír” már említett kérdésére adott válasz átalakulását láthatjuk a vizsgált enkómionokban. Basileios és Nüsszai Gergely még nem utasítják el a radikális vértanúságot, de már – reflektálva a megváltozott társadalmi közegre és arra, hogy az egyház már nem a vértanúk egyháza (118.) – fontosabbnak tartják a „szándék szerinti” vértanúságot (136.), és ez a tendencia csak erősödik az elkövetkezendő évtizedekben. Ahogy már Basileios megfogalmazza a negyven szent vértanúról mondott 19. homíliájában: „Őszintén magasztald azt, aki vértanúságot szenvedett, hogy vértanú legyél szándékosan, és életed végén üldözés, tűz és korbácsütések nélkül méltó legyél az övékével azonos jutalomra.” (106.) Ez a tendencia – ahogy Pesthy Monika értelmezéseiből láthatjuk – tovább erősödik Aranyszájú János és Aszteriosz homíliáiban, és a vértanúkat utánozva az ember szándékában (*gnómé*) maga is vértanúvá válhat, ami mindenekelőtt a világ megvetését, az aszketikus életet jelenti.

Egy új keresztény ideál alakulástörténete rajzolódik ki tehát: a vértelen vértanúságé. Magának az egyszerű keresztény hívőnek nem kell meghalnia, elegendő a vértanú érényeit utánoznia, amire a beszédek buzdítanak is, a legkülönbébb magatartásformákat állíthatva a hallgatóságuk elé (118.). A régi ideál helyébe egy, a mindennapi élet minden területére kiterjedő új, érényes és aszketikus ideál kerül; a vértanúság új formája az aszketikus élet, amelyet például Aranyszájú János egy szintre helyez a vértanúsággal (251.). Nem a szenvedést (*pathos*) kell keresni (elég a szenvedés utáni vágy [*pothosz*]), hanem a szenvedélyek (*pathos*) ellen kell harcolni. Ebben a folyamatban – ahogy Pesthy rámutat – a „szándék szerinti” vértanúság performatív gesztusára alapozva, az „emlékezet segítségével” (106.) a mártírhagyományban valamilyen módon jelen lévő személyből lehet több-kevesebb sikerrel mártír, legyen az illető helyi (Gordios) vagy nem helyi személy (Julitta), férfi vagy nő (Julitta, Pelagia), pásztor (Mamas) vagy katona (negyven vértanú, Theodóros). (A vértanú kultuszának bevezetése vagy a már meglévő megerősítése persze ott mutatkozik sikeresnek, ahol már korábban is létezett az adott mártír hagyománya [pl. Gordios, a negyven vértanú, Theodóros esetében]). Mindez része a földi világ és az emberi kapcsolatok elutasításának, az említett „antivilág” felértékelésének (198.), ami ellentmondásba kerül a teremtett világ szépségéről vallott nézetekkel (Basileios esztétikai nézeteivel) és a felebaráti szeretet evangéliumi parancsával.

Ennek az új ideálnak a megvalósításában egy másik fontos folyamatot is hangsúlyossá tesz a szerző, ez pedig a vértanúk közvetítőkké, közbenjárókká válása (64.): a vértanú segítségül hívása a mindennapi élet gondjaiban akkor válik széles körben elterjedt szokássá, amikor a konstantini fordulat után a birodalom egész területén nagy tömegek térnek át a kereszténységre (68.). Ugyanakkor a vértanú mint példakép és a vértanú mint közvetítő képe között is van feszültség (136–137.), ahogy

rámutat. A mártírok utánzásának és közbenjárásának ugyanaz a „gyümölcse”, vagyis a célja és a tétje: az örök élet Jézus Krisztusban.

Az átalakuló hagyomány és -eszmény vizsgálatában Pesthy Monika nem hagyja figyelmen kívül azt a fontos kérdést sem, hogy a mártír alakján keresztül felmutatott eszményképen kívül közvetítenek-e még a vizsgált enkómionok valamilyen teológiai gondolatot, tanítást, és ha igen, miképpen. Ennek vizsgálatát egyrészt az nehezíti meg, hogy a mártírokról szóló hagyomány történeti hitelessége igencsak megkérdőjelezhető; ha volt is valami történeti alapja, ma már kideríthetetlen (102.). Azokban az esetekben, amikor a mártír életét, tetteit más forrásokból is ismerjük, könnyebben felfejthetőek a valós elemek, és láthatóvá válnak a szónok retorikai eszközökkel is alakított szándékai. Ugyanakkor azt is világossá teszi, hogy a mindenkori szónok szándékainak felismerése más, külső források hiányában nem egyszerű, mert nem mindig állnak rendelkezésünkre azok a referenciális pontok, amelyek segítségével egy-egy mártír történetén, legendáján belül el tudjuk választani egymástól a valóságot és a retorikailag megkonstruált eseményeket. Másrészt a kutatást az is nehezítheti, hogy maguknak a dicsőítő homíliáknak a keletkezési és elhangzási körülményeit is alig-alig ismerjük. Ennek ellenére – bár maguknak a homíliáknak nem volt célja az *expressis verbis*, kimondott szavakkal való teológiai tanítás, ilyeneket gyakran felfedezhetünk bennük, és ezeknek Pesthy Monika is fontos szerepet tulajdonít. Ilyen például Basileios Julittáról mondott enkómionjában a nemek egyenlőségének kérdése (83.), a filozófiai eszmék leértékelése a keresztény eszmékkel szemben (például Aranyszájú beszédeiben); vagy az eretnekek elítélése, az egyház és a keresztény tanegységének demonstrálása, még olyan módon is, hogy maguk a vértanúk a Nikaia-párti felfogás védelmezői lesznek (például Nüsszai Gergelynél); olykor pedig konkrét személyek elleni fellépések (Aranyszájú János Julianus ellen, Astérios Eunomios és társai ellen).

Az új mártíreszmény és -kultusz megeremtésének vizsgálatában a könyv szerzője kitüntetett szerepet szán – teljes joggal – a klasszikus retorikai hagyomány és a második szofisztikára jellemző stilisztikai eszközök használatának, melyeket a szónokok kivétel nélkül kiválóan ismertek, még akkor is, ha ezeket látszólag elutasítják, és teológiai-antropológiai belátások alapján hirdetik a keresztény dicsőítés különbözőségét a pogányétól, mint például Nüsszai Gergely, vagy éppenséggel nem is alkalmazzák, mint Aranyszájú János. A beszédek retorikai toposzai, a szóképek (trópusok) és alakzatok (figurák) szónokok általi változatos és tudatos használatának bemutatásával Pesthy az olvasót is meggyőzi arról, hogy az a folyamat, amely a vértanúk átalakuló szerepét mutatja, nagymértékben tudatosan irányított emlékezeti és egyházpolitikai folyamat volt, amely a keresztények identitásának a megerősítésére szolgált. A könyv címében is jelzett identitás elméleti kérdéseit a szerző külön nem tematizálja, ugyanakkor a folyamat széles körű panorámáját adja a IV. sz. végére, a IV–V. század fordulójára vonatkozóan, mindvégig láthatóvá téve, hogy a Nagy Konstantin

előtti mártír hagyomány áthangolása, új szerepekkel és célokkal való felruházása a szabadabb és állampalossá váló kereszténység új, megváltozni kényszerült identitását hivatott alakítani, erősíteni. Ennek az identitásnak alapvető vonása a keresztények pogányokkal szembeni magasabbrendűségének a hangsúlyozása, és egyfajta kettős mérce alkalmazása, amely ugyanazt a tettet a pogányok esetében bűnnek, a keresztény vértanú esetében dicsőségnek tekinti (mint például templomok felgyújtása).

A fentiek bemutatásában Pesthy Monika nemcsak az egyes szerzők beszédeinek vizsgálatát zárja le és viszi tovább egy-egy összefoglaló résszel, hanem magát a könyvet is lezárja a hatodik fejezetben, amelyben össze is hasonlítja a négy szerző „mártírtológiáját”, megállapítva, hogy Amaseiai Astérios szemlélete már sok tekintetben eltér az előző három egyházatyáétól. Kiinduló kérdéseire is még egyszer összefoglaló választ ad: az egyes szerzők legfontosabb érdekeltsége a mártír hagyomány fenn tartásában, elfogadtatásában, a mártírkultuszok ápolásában a keresztény identitás alakítása, erősítése volt; az „ellenvilág” hangsúlyozásának pedig teológiai okai voltak. Ezt követően még pár oldalas kitekintést olvashatunk a vértanú fogalmának későbbi alakulásáról, illetve a magyar mártírtológiáról.

Pesthy Monika korábbi, 2017-es könyvéről írt recenziómat⁴ azzal zártam, hogy a magyarországi patrisztikai és hagiográfiai kutatásoknak még sok tennivalójuk van a mártírkutatás terén. Ebből a hiányból most a *Vértanúk és keresztény identitással* sokat törlesztett a szerző, amire más kutatások is alapozhatnak majd. Nagy nyereség lenne, ha a 2017-es könyv magyar nyelven is megjelenhetne, és fordítva is, ha jelen kötet pedig angolul is napvilágot láthatna. Ugyanis a szerző imponáló magabiztossággal mozog a mártírság ideológiájának rendkívül összetett és szerteágazó, vitatott kérdéskörében. Továbbá a szakirodalmi közhelyeken önálló véleményeket fogalmaz meg, olykor a téma nemzetközi szaktekintélyeivel szemben is (például Johan Leemans, Christel Butterweck). Új megközelítésben, új szempontokkal bővíti és árnyalja a szerteágazó kutatásokat, és a szövegelemzésekben is egyéni meglátásokat tesz.

D. Tóth Judit

⁴ Lásd Vallástudományi Szemle, 13 (2017/4), 161–169.